

О.С.БАБІЧЕВА

УДК 94(477) «1917»

ПРОБЛЕМА НЕЛЕГАЛЬНОГО ПОСТАЧАННЯ В РОСІЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1917 Р.

В статті автор досліджує соціальний аспект проблеми нелегального постачання в 1917 р., розглядає витoki цього соціального явища, особливості його проявів в Росії та Південно-Східній Україні, надає свою оцінку діяльності нелегальних постачальників.

Ключові слова: громадянська війна, нелегальне постачання, воєнна розруха.

В статье автор исследует социальный аспект проблемы нелегального снабжения в 1917 г., рассматривает источники развития данного социального явления, его проявление в России и Юго-Восточной Украине, дает свою оценку деятельности нелегальных снабженцев.

Ключевые слова: гражданская война, нелегальное снабжение, военная разруха.

In given article the author investigates social aspect of a problem of illegal delivery in 1917, considers sources of this social phenomenon, feature of its displays in Russia and Southeast Ukraine, states the estimation of activity of illegal suppliers.

Key words: civil war, illegal supply, war economical crisis.

Для сучасного етапу розвитку українського суспільства характерною рисою є зацікавленість історією, критичне переосмислення минулого країни. Вивчення історичної спадщини сприяє глибокому осмисленню нашої складної минувшини, а також розширенню національної свідомості.

Останнім часом українські та російські науковці приділяють багато уваги вивченню різних аспектів революції 1917-1921 рр., про що свідчить велика кількість захищених докторських та кандидатських дисертацій, проведення наукових конференцій та диспутів, а також наукові публікації з означеної тематики. Автор звернула увагу на те, що майже завжди в центрі уваги істориків знаходяться партійні колізії та заколоти, від яких залежала подальша доля країни, що часто науковці досліджують політичні події та постаті лідерів політичних рухів, але «...солдата, який продавав з-за пазухи «граній» цукор, колишню даму, що поміняла будильник на щіпку борошна... історія не згадає через малість і

непотрібність на сторінках її солом'яного паперу» [5, с. 578].

Народ часто вимальовувався як пасивна сіра маса, яка в багатьох випадках була покірною, в інших, навпаки, жорстокою. Вбачається, що таке уявлення про народ може викликати тільки жалість, оскільки він був своєрідним полігоном для проведення різних соціальних експериментів. Проте серед мешканців Росії і України було багато енергійних, мужніх, ініціативних людей, якими можна пишатися.

Актуальність вивчення проблеми нелегального постачання вбачається як необхідність серйозного дослідження соціальної історії, адже соціальний аспект революційного періоду залишається дослідженим не в повному обсязі. Саме проблематика нелегального народного постачання, так званого мішечництва (автор вважає ці поняття тотожними), є майже невивченим явищем в російській та українській історії. Але, на нашу думку,

вивчення соціального аспекту проблеми нелегального постачання в період революції та громадянської війни є важливою та цікавою ланкою в історії обох держав.

В історіографії існують декілька думок з приводу проблеми організації нелегального постачання. Одним з перших означену проблему дослідив свідок тих подій нарком продовольства України М.Владимиров, якій в своїй брошурі розглянув дану проблему в контексті дослідження продовольчої політики радянської влади [2].

З часом радянські науковці називали діяльність мішечників контрреволюційним «розгулом», «контрреволюційною акцією», «огидною спадщиною капіталізму», «формою посилення боротьби капіталізму з комунізмом». Мішечників порівнювали з «найвідсталішою частиною робітників» [11].

В 60-70-ті роки ХХ ст. науковці почали визнавати це соціальне явище, яке виникло в результаті війни та революції, історично обумовленою «формою товарообміну між містом та селом» [9; 4]. Дослідники 1990-х років вбачають в нелегальному постачанні «революційні», насильницькі методи боротьби більшовиків з мішечництвом [3].

Метою представленої роботи є дослідження, насамперед, соціального аспекту. В цей період мішечництво набуло всебічного розвитку, стало дійсно масовим явищем, яке, в першу чергу, забезпечило життя людей в умовах війни та загального хаосу. Звісно, державна влада намагалася претендувати на єдиновладдя в сфері розподілу продуктів і товарів широкого вжитку. За таких умов виник антагоністичний конфлікт між народом і владою, а саме: мішечники здійснювали заборонені державою дрібні товарообмінні операції, доставку та розподіл окремими громадянами та невеликими групами продовольства та промислових товарів широкого вжитку, а влада всіляко вела боротьбу з цим соціальним явищем, яке ставало нелегальним. Народ був вимушений боротися з державою, щоб вижити.

В інтересах практичного дослідження, в поданій роботі автором зроблена спроба розгляду і аналізу причин виникнення на території Росії та Південно-Східної України нелегального постачання в 1917 р. Ми спробуємо дати свою оцінку діяльності мішечників, утримавшись як від ідеалізації, так і від очорнення цього соціального явища.

Нагадаємо, що сам термін «мішечник» з'явився приблизно в другій половині ХІХ століття. В той час ними називали книготорговців, які не мали постійного місця торгівлі і переносили книжки в мішках на плечах. Свідок пише, що мішечники були людьми «спритними, тобто ловкими, верткими та сміливими» [8, с. 193]. У них можна було придбати заборонену цензурою літературу політичного чи порнографічного змісту. Але в умовах Першої світової війни в Росії поняття мішечництва принципово змінилося. Справа в тому, що помилки та прорахунки тогочасних політичних урядів призвели до появи дрібних нелегальних перевізників продовольства та товарів широкого вжитку. Головним засобом перевезень товарів стали прості мішки, звідси – широке розповсюдження оригінального назвища нелегальних постачальників населення.

В Україну мішечництво прийшло з Росії, де російські революціонери зробили спробу повторити заходи діячів Великої Французької революції. Адже нам відомо, що в 1792-1794 рр. французи – власники хліба були оголошені «простими держателями його». Всі залишки хліба треба було продавати за максимально низькими цінами муніципалітетам або здавати на спеціалізовані громадські ринки. Наказувалося виробляти однаковий для всіх чорний хліб – так званий хліб рівності. Якщо людина порушувала цю вимогу, то всі товари конфіскувались, крім того особу зносили до переліку «підозрілих», і надалі відправляли за ґрати, в окремих випадках покаранням було визначено смертну кару. Як бачимо, заходи були досить радикальними.

Проте гострий дефіцит продовольства призводив до масової скупки-продажу хлібних виробів. Оскільки велику частину прибутку продавці вимушені були передавати державним контролерам та іншим чиновникам, то це призводило до швидкого зростання хабарництва. Торгівлю почали займатися перукарі, ковалі, чоботарі, працівники готелів, служники. Щоб вирвати з суспільства таке негативне явище, як спекуляція, французькі політичні діячі покликали на допомогу жандармів та задіяли регулярні частини. Справа доходила до кровопролиття, але це не змогло зупинити вільний ринок.

На початку ХХ століття російські лідери побачили головну помилку французьких попередників, яка, на їхній погляд, була в недостатній послідовності і радикальному припиненні вільної торгівлі.

Варто зауважити, що в Німеччині 25 січня 1915 р. було прийнято закон про хлібну монополію. З того часу були встановлені тверді ціни, норми споживання харчів шляхом введення карток і продовольчих пайків. Всі запаси пшениці, жита, борошна переходили у власність держави. Було встановлено компроміс між державою, буржуазією та іншими власниками. Громадські організації брали активну участь в налагодженні хлібної справи на новій основі, в побудові апарату постачання. Негайно почали здійснювати підрахунки залишків. Особливу активність в цьому питанні виявили шкільні вчителі та учні старших класів [6, с. 11].

Сільським господарям дозволялося залишати в себе по два центнери зерна на людину. Частину хліба вони продавали за високими цінами місцевому населенню. Зранку німецькі домогосподарки з корзинками відправлялися в сусідні села за провізією. Проте такий індивідуальний товарообмін не набув широкого розповсюдження. Дійсно, в німецькій корзинці багато не перевезеш – не те, що в руському мішку! До того ж чисельність німецьких самопостачальників не досягала

критичної межі. Та головне, порушувати закон німцям було непритаманно.

Влітку 1916 р. уряд Німеччини наступного разу суворо заборонив торгівлю без виданих державними установами наказів. Порушення цього закону каралося великим штрафом, висилкою або взяттям під варту. На вокзалах почали ретельно перевіряти валізи. Вулиці контролювали патрулі, які мали дозвіл оглядати корзинки та інший багаж у прохожих. В деяких випадках справа доходила до абсурду, наприклад, берлінець, приїздивши в село, не завжди мав можливість купити без картки просту морквину. В містах було закрито багато ресторанів, оскільки держава забороняла продаж продуктів харчування понад встановлену норму. Зрештою, можна стверджувати, що масового розповсюдження мішечництва в законослухняній Німеччині не відбулося [6, с. 11].

В Росії подібні заходи призвели до зворотного результату. Причини цього полягають: по-перше, в особливості народної психології і менталітету; по-друге, в державній організації. Відомо багато випадків, коли руський народ протидівав будь-яким державним заходам. Порушення закону, взагалі, вважалося виправданим, тільки би не спіймали. Населення побоювалося не порушення закону, а влади, адже сильну руку в Росії завжди поважали [10, с. 209]. В свій час М.Бакунін підкреслював: «В німецькій крові, в німецькому інстинкті, в німецькій традиції є пристрасть державного порядку і державної дисципліни, в слов'ян же не тільки нема цієї пристрасті, але діють і живуть пристрасті цілковито протилежні; тому, щоб дисциплінувати їх, треба тримати їх під палкою, в той час коли будь-який німець з упевненістю вільно з'їв би палку» [1, с. 487].

Можна впевнено констатувати, що катастрофічні наслідки здійснення хлібної монополії в Росії відзначилися крайньою слабкістю державної влади. В цьому теж полягала велика відмінність Росії від

Німеччини. З цього приводу доречно навести висловлення відомого російського письменника М.Пришвіна: «Організація тримала німецький народ, насилля тримало руський» [7, с. 296]. Коли державний апарат був неспроможний здійснювати такі «насильні заходи», то моментально завершувався всякий порядок. Та парадокс цього полягав в тому, що в такій ситуації російські керівники вели себе так, як начебто у них в руках знаходилася сильна держава.

Неадекватність уявлень і поведінки офіційних діячів вразливо проявилася стосовно проведення хлібної монополії, яку в російському житті було неможливо здійснити з самого початку. Влада, як і в інших випадках, продемонструвала населенню свою повну неспроможність вирішувати складні завдання, які стояли перед суспільством. Врешті, від її авторитету не залишилося й сліду. Політичні діячі не зуміли врахувати особливості держави. Кожна трудова людина стала змушена виживати в одиночку або поєднавшись з собі подібними.

В Росії, після приходу до влади, діячам Тимчасового уряду треба було зробити вибір: форсувати державні продовольчі справи, як це було зроблено в революційний час у Франції та кайзерівській Німеччині, чи зберегти основи вільної торгівлі, котрі відстоювали представники I Торговельно-промислового з'їзду, Тимчасового комітету Державної Думи та сам колишній голова Думи М.Родзянко. Та під тиском лідерів Рад було обрано перший шлях.

25 березня 1917 р. російськими урядовцями було прийнято закон «Про передачу хліба в розпорядження держави». Таким чином, форсованими темпами починалося здійснення хлібної монополії. Зрозуміло, що за таких умов підготовча робота займала мало часу, а ціни на хліб (під хлібом малося на увазі жито, просо, шпеленця, сочевиця, макуха) визначалися швидко. Спочатку хлібну справу доручили вести Міністерству землеробства, а з травня 1917 р. – організованому Міністерству

продовольства. Виник загальнодержавний продовольчий комітет, який керував закупівлею за твердими цінами і розподілом продовольства. Зауважимо, що сесії Центрального продовольчого комітету проходили в Петербурзі в Анічковому палаці.

Примусити або переконати селян продавати хліб державі – це була першочергова мета, яка ставилася перед працівниками продовольчих комітетів та деяких громадських організацій, які здійснювали хлібну монополію. На всій території Росії сільськогосподарські виробники зобов'язувалися передавати «залишки» хліба державним продовольчим комітетам. До того ж монополію було поширено також на більшість основних груп товарів, до яких, в першу чергу, відносилися взуття, тканини.

Вільна торгівля, в цьому разі мішечництво, категорично заборонялася. Але введення монополії не призводило до продовольчої катастрофи. На перших порах кооперативи відіграли вирішальну роль: їм вдалося стабілізувати ситуацію, адже російська кооперація мала значний потенціал. Наведемо приклад, за допомогою кооператив органам Тимчасового уряду вдалося заготовити за 7-8 місяців не менш як 360 мільйонів пудів зерна. Це не мало, адже за останні 8 місяців існування царської влади було заготовлено лише на 5 мільйонів більше. Проте суспільство вважало, що після визволення від царизму прорив буде досягнуто у всіх сферах життя. І дійсно, результати могли бути більш високими, оскільки хлібний експорт Росії зупинився і велика кількість зерна могла надійти на внутрішній ринок. Але цього не сталося, оскільки «кооперація була лише островом стабільності в морі хаосу» і її можливості виявилися не безмежними.

Продовольчі комітети відчували дефіцит засобів доставки і розподілу продовольства, наприклад, не вистачало мішків, замість необхідних 200 тисяч на складах було всього 120 тисяч. Восени 1917 р. в Росії почалися серйозні труднощі з коштами, які

призначалися для розрахунків з постачальниками зерна. Члени деяких безкоштовних управ сподівалися, що землевласники привезуть їм менше хліба. В окремих місцевостях в очікуванні розрахунків за здане державі продовольство селяни декілька тижнів проводили поруч з зсипними пунктами, розташовували там свої табори, вночі палили багаття. Зрозуміло, що після таких митарств селяни стали виготовляти з зерна самогон та пускати хліб на корм худобі. Проте найкращим для них було вигідно продати продовольство мішечникам, в яких не було проблем ні з грошима, ні з мішками. Варто зазначити, що мішечників-спекулянтів цікавив високоякісний товар, адже мешканці міст віддавали перевагу саме йому (в 1917 р. проблема голоду ще не стояла перед населенням так гостро, як вже в наступному році).

Корупція державного апарату, небезпека на дорогах та багато інших другорядних причин сприяли широкому розгортанню саме спекулятивного нелегального постачання і перетворювали його в окремі періоди в головну справу життя населення. За таких умов, з часом почала випрацьовуватися своєрідна система взаємозв'язків між чиновництвом та нелегальними постачальниками – мішечниками-спекулянтами. В державі підіймалася хвиля спекулятивного мішечництва, яку політичним лідерам Росії не вдалося зупинити. Навпаки, намагаючись поставити певні перепони нелегальним постачальникам, державні органи ставали першими їхніми ворогами.

Проте вже в другій половині 1917 р. кількість мішечників-споживачів, які закупали хліб для себе і своїх родин, починає перевищувати мішечників-спекулянтів. Населення намагалося самостійно піклуватися про своє постачання. Не виникає сумнівів, що фінансових можливостей у мішечників-споживачів було значно менше, тож вони вимушені були дотримуватися жорсткої економії, яка

відбивалася, в першу чергу, на хабарах чиновникам, на оформленні державних документів, які дозволяли легалізувати провіз продукції; на купівлі залізничних квитків та таке інше. До того ж, мішечники-споживачі часто ставали жертвами кримінальних злочинців та мародерів.

Цікавий художньо-психологічний портрет мішечника. Це була людина доволі врівноважена, терпляча, яка вміла користуватися зброєю (мішечники-спекулянти були часто озброєні), спритна та відчайдушно смілива. Також вона повинна була володіти міцним здоров'ям, витримкою, великою енергією і фізичною силою. Без вищенаведених даних неможливо було займатися мішечництвом, а тим більше, подорожувати на вагонних площадках, східцях, буферах, дахах поїздів. Варто сказати, що мішечники виконували функції вантажників, вони перетягували на собі величезну кількість всілякого вантажу.

До речі, нелегальні постачальники продовольства часто страждали від нещасних випадків. Вони зривалися з буферів та вагонних площадок, падали під колеса, розбивали голови об мостові перекриття, хворіли важкими інфекційними хворобами, наприклад, тифом, яким часто заражались на вокзалах та в поїздах, та таке інше.

Не дивно, що значну участь в здійсненні нелегального постачання брали солдати. Військовослужбовці були фізично розвинені та ще й озброєні люди, які не визнавали наказів та постанов владі. Тому працівники продовольчих комітетів перед ними були безсилі. Армія стала одним з головних чинників початку руйнації суспільного життя. Будь-яку заборону на перевезення продовольства солдати відверто ігнорували, а в багатьох випадках здійснювали насильницькі дії по відношенню до представників державної адміністрації. Мішечництво військовослужбовців значно посилює дезорганізацію на залізничних шляхах. Але активна діяльність солдат в справі нелегального постачання сприяла

відхиленню воєнних мас від участі в анархістських акціях.

Заслугує на увагу і гендерний аспект проблеми нелегального постачання: лави мішечників, особливо в 1917 р., поповнювали жінки, які займалися цією діяльністю переважно в теплу пору року, взимку вони намагалися влаштуватися на роботу, наприклад, хатніми робітницями. Тяготи життя мішечників жінки переносили важко.

До позитивних моментів нелегального постачання слід віднести те, що нелегальні поставки звільняли населення від необхідності проводити багато часу в чергах, допомагали вирішити проблему перебоїв постачань продовольства в регіонах. До того ж мішечники швидко та вправно займалися розподілом продовольства, здійснюючи поставки харчів на ринки, склади або в квартири громадян, в той час як держава, навпаки, зіткнулася з цими проблемами.

Восени 1917 р. ситуація в Росії значно ускладнилася. Соціально-економічна та політична криза стали причиною і наслідком послаблення державної влади, що відразу відбилось на погіршенні продовольчої організації. В економіку прийшла інфляція, гроші почали швидко знецінюватись, гостро став відчуватися дефіцит державних продовольчих запасів. Селяни масово відмовлялися здавати державі хліб за твердими цінами: вони пояснювали це своїми «ідейними» думками – незгодою з діячами Тимчасового уряду і своєю підтримкою більшовиків. Або землевласники виступали з заявами: «Армії надамо, а місту не бажаємо» [3, с. 37].

Стосовно політичної обстановки можна сказати, що після завершення розпаду Російської імперії на окремі, в деяких випадках, ворогуючі одна з одною держави, з'явилося багато урядів, між якими часто спалахували різні конфлікти. Так, в Україні діячі Центральної ради почали приділяти увагу організації власних, незалежних продовольчих систем. Створений в Києві Центрохарч – міністерство продовольства

України, категорично заборонив вивозити продовольство в Росію. Ця подія відразу відбилася на взаємовідносинах з Росією, з'явилося багато суперечностей щодо цього наказу. Виникла складна ситуація. Частина українських селян відмовляла Центральній раді в хлібі, посилаючись на свою прихильність до більшовиків. Другі, навпаки, чекали відповідного розпорядження Центральної ради. Треті казали, що Петроград треба виморити голодом. Але всі вони залобки давали згоду продати хліб мішечникам.

Після встановлення радянської влади, з перших кроків діяльності більшовицького уряду, ми можемо побачити, що при здійсненні продовольчої диктатури, більшовицькі діячі, як завжди, пішли своїм «архіреволюційним» шляхом, який полягав в широкому застосуванні конфіскації прихованих від держави залишків хліба і смертної кари за спекуляцію товарами першої необхідності. Ці заходи нагадують нам політику французьких екстремістів 1793 р. і вкрай відмінні від заходів російських урядовців березня – жовтня 1917 р., які використовували тільки вилучення хліба, прихованого селянами від здачі державі за «твердими» цінами. Проте у більшовиків існував кардинальний недолік – відсутність кваліфікованих і відповідальних кадрів. Позбавившись компетентних спеціалістів, нова влада не змогла знайти їм гідну заміну.

Оскільки в Південно-Східній Україні був сильний вплив більшовиків, то в 1917 р. широкого розповсюдження набула практика реквізицій продовольства. Як відомо, в Одесі, де продовольчими справами фактично управляла Рада робітничих депутатів, мішечників-спекулянтів об'явили «особами, які допомагали ворогу» та було винесено рішення суворо їх карати [3, с. 65].

Більшовики намагалися організувати відправлення поїздів з хлібом з Південно-Східної України до Росії, але ці спроби виявилися марними і призвели до розв'язання війни на залізниці. Прихильники Центральної ради,

добровольці, анархісти, різні бандитські угруповання розбирали залізничні рейки, перехоплювали поїзди, які прямували в голодні регіони. Ешелони з хлібом ставали нагородою переможцям. Варто зауважити, що окремі групи залізничників, виходячи з тези «влада належить трудящим», перетворили ділянки залізничних шляхів в свої трофеї і перестали це вважати злочином.

В російському та українському суспільстві почала посилюватися деградація, яка перш за все, відбилася на системі постачання населення харчами та товарами широкого вжитку. Державні владні та економічні структури виявилися неспроможними виконувати постачальні функції. За цих умов виник головний регулятор і організатор постачання – дрібний нелегальний ринок. Мішечники не тільки сприяли збереженню товарообміну між містом та селом, а й перешкоджали остаточному розпаду зв'язків між окремими регіонами.

Також слід взяти до уваги транспортні труднощі, а саме: по-перше, було багато несправних паровозів; по-друге, зростала анархія на залізничних шляхах; по-третє, була відсутня організація координації різних відомств.

В містах почали з'являтися великі черги за хлібом, цукром, чаєм, тютюном, в яких люди проводили по 2-3 години на добу. Основи політичної стабільності руйнувалися через організацію нечесного розподілу харчів, в населення виникав жах перед майбутнім, розповсюджувалися чутки про найближчу загрозу голоду. Дефіцит окремих груп продовольства, які ще в недавньому минулому були цілком доступними, громадяни сприймали як катастрофу. Не підлягає сумніву, що вищенаведені причини значно посилювали продовольчу проблему.

З упевненістю можна сказати, що наприкінці 1917 р. влада в Росії виявилася неспроможною контролювати виконання наказу від 25 березня 1917 р. «Про передачу хліба в розпорядження держави». В свою чергу, народ заперечливо оцінив результати

продовольчої політики Тимчасового уряду і заявив про її зрив. Селяни остаточно розчарувалися в можливості отримати будь-яку допомогу від держави і почали сподіватися на свої власні сили. Стався психологічний перелом, адже селянству важко було відмовитися від свого повсякденного укладу життя і стати порушниками закону. Проте вже восени 1917 р. багатотисячні народні маси на свій страх і ризик стають на шлях нелегального постачання провізії. Саме в цей час склалася ситуація, коли представники жодної влади не змогли вирішити поставлених перед ними завдань і намагалися перекласти свою провину на дрібного постачальника, перетворити його на головну причину всіх бід. До речі, пізніше цієї думки стали дотримуватися і діячі радянської влади.

Зрештою, можна дійти висновку, що головною причиною виникнення нелегального постачання в 1917 р. в Росії та в Україні став не голод, а низький рівень життя населення, якій ускладнювався прийняттям хлібної монополії та дефіцитом деяких груп продовольства, а також неспроможністю влади Тимчасового уряду, Центральної ради та більшовиків вести належну продовольчу політику. Населення перестало шанувати постанови владних структур, в тому числі і наказ про хлібну монополію, оскільки вважало, що моральне право цілком на його боці, і почало співчувати мішечникам, тому що вважало дрібне нелегальне постачання єдиною справедливою альтернативою державній продовольчій політиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакунин М.А. Анархия и Порядок: Сочинения / М.А.Бакунин. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 704 с.
2. Владимиров М.К. Мещочничество и его социально-политическое отражение / М.К.Владимиров. – Х., 1920. – 11 с.
3. Давыдов А.Ю. Мещочники и диктатура в России. 1917 – 1921 гг. / А.Ю.Давыдов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 396 с.
4. Кибардин М.А., Медведев Е.И., Шишкин А.А. Октябрь в деревне / М.А.Кибардин, Е.И.Медведев,

- А.А.Шишкин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1967. – 227 с.
5. Осоргин М. А. Времена: Романы и автобиографическое повествование / М.А.Осоргин. – Екатеринбург: Изд-во «Прогресс», 1992. – 748 с.
6. Павлюченков С.А. Крестьянский Брест, или Предыстория большевистского нэпа / С.А.Павлюченков. – М.: Изд-во Эксмо, 1999. – 586 с.
7. Пришвин М.М. Дневники / М.М.Пришвин. – М.: «Правда», 1995. – 480 с.
8. Свешников Н.И. Воспоминания пропавшего человека / Н.И.Свешников. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 320 с.
9. Соколов С.А. Революция и хлеб: Из истории советской продовольственной политики в 1917 – 1918 гг. / С.А.Соколов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – 104 с.
10. Теория культуры: Учебное пособие / Под ред. С.Н.Иконниковой, В.П.Большакова. – СПб.: Питер, 2008. – 592 с.
11. Фельгельсон М. Мещочничество и борьба с ним в пролетарском государстве / М.Фельгельсон // Историк-марксист. 1940. - №9.

